

Muhterem Tahsin Yazıcı'ya
takdim.
15 Haziran 1950.

MEZUNİYET TEZİ

HANEDAN-I NEVBAHTİ

(İlm-i Kelâmın Zuhuru ve İlk Mütekellimler)

(Dördüncü Fasıl)

Müellifi : ABBAS İKBAL

Tezi Hazırlayan

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Klâsik Şark Dilleri

Enstitüsü

3637 Sami Tunçay

M U K A D D E M E

Mezuniyet Tezi olarak hazırladığım bu tercüme, Tahran Yüksek Muallim Mektebi Profesörlerinden ABBAS İKBAL 'in HANEDAN - I NEVBAHTÎ adlı kitabının İLM - İ KELÂMIN ZUHURU VE İLK MÜTEKELLİMLER başlığını taşıyan DÖRDÜNCÜ FASL ' ını (K.s. 25 - 48) teşkil etmeltedir.

Başta 12 sahifelik bir mukaddeme ve Nevbahtî Hanedanı hakkında 4 sahifelik bir izahattan sonra eser, 15 fasılda 244 sahife - dir. Hicrî Şemsî 1311, Milâdî 1933 senesinde Tahran'da — Matbaa-i Meclis'de — basılmıştır.

Metinde mezkûr mezheb ve fırkalar hakkında muhtasar malûmat veren alfabetik esasa göre tertiblenmiş 19 sahifelik bir liste ile bu eseri yazarken Müellifin istifade etmiş olduğu yerli ve yabancı eserler — 5 sahifelik bir liste halinde — , metinde mezkûr kitablarla tarihî ve coğrafî isimlerin alfabetik fihristlerile beraber eserin sonuna ilâve edilmiştir.

Tertib ve tanzim tarzı bakımından da ayrı bir mükemmeliyet gösteren Eser hakkında küçük bir fikir vermek maksadile münderecatını fasıllar halinde burada kaydetmeği faydalı buluyorum:

Birinci Fasıl : Nevbaht Hanedanı'nın Ceddi

İkinci Fasıl : Ebu Sehl b. Nevbaht

Üçüncü Fasıl : Ebu Sehl b. Nevbaht'ın Çocukları

Dördüncü Fasıl : İlm-i Kelâmın Zuhuru ve İlk Mütekellimler

Beşinci Fasıl : Şia Fırkası ve İlk Mütekellimleri

Altıncı Fasıl : Ebu Sehl İsmail b. Ali ve Kardeşi Ebu Ca'fer Muhammed

Yedinci Fasıl : Ebu Muhammed Hasen b. Musa

Sekizinci Fasıl : Ebu İshak İbrahim

Dokuzuncu Fasıl : Ebu Ya'kub İshak b. İsmail ve Oğlu Ebu'l-Fadl-ı Ya'kub

Onuncu Fasıl : Ebu'l-Huseyn Aliy b. Abbas ve Oğlu Ebu Abdullah Huseyn

Onbirinci Fasıl : Ebu'l-Kasım Huseyn b. Ruh

Onikinci Fasıl : Ebu'l-Hasan-ı Musa b. Kibriyaî

Onüçüncü Fasıl : Ebu Muhammed Hasen b. Huseyn

Ondördüncü Fasıl : Nevbahtî Hanedanının Diğer Fertleri

Onbeşinci Fasıl : Şia Fırkaları yahut Onlara İntisab Edenlerin Fihristi .

Geniş bir malûmat elde ettikten sonra tam bir vukufla Hicrî II inci asrın ortalarından V înci asrın başlarına kadar İslâm Dünyasında cereyan eden siyasî ve dinî hadiseleri olgun üslûbu, cazib ve seyyal ifadesile gayet güzel bir şekilde tahlil ve tetkik eden Müellif, bu tahlil ve tetkikleri yaparken tamamiyle bitaraf kalmış ve şahsî kanaatlarını daima vesikalarla teyid etmeği usûl ittihaz etmiştir.

Ancak bir fasıldan ibaret olan acizane yaptığım bu tercüme, esasen her bakımdan takdire şayan bir hususiyet arzetmekte olan Eserin kıymeti hakkında kâfi derecede bir fikir verebilir kanaatındayım.

15 Haziran 1950

Sami Tunçay

DÖRDÜNCÜ FASIL

İ L M - İ K E L Â M I N Z U H U R U V E

İ L K M Ü T E K E L L İ M L E R

Bu kitabın mukaddemesinde işaret edildiği gibi NEVBAHTİ HANEDANI'ndan bir kaç kişi, İMAMİYYE fırkasının mütekellimlerinin büyükleri arasında sayılırlar. Bunların yaşadıkları asır, muhtelif İSLÂM fırkalarının muhaliflerle olan fikir çarpışmalarında, kendi söz ve fikirlerini ileri sürdükleri hararetli ve gürültülü devreye yakındır. Yunanların mantığa ve hikmete ait eserlerinin, gayri müslim milletlerin makaleleri ve mezhebe ait kitablarının tercümesi hakkında bilhassa ZINDIK'ların — yani MANİ'nin mukkibleri, MERKİYON'un (1) arkadaşları,

(1) MERKİYON Marcion : Milâdî II inci asırda yaşamış olan Hristiyan Ruhanî âlimlerinden biridir. Hristiyanlar tarafından mürted-i tekfir addolunarak Hristiyanların bulunduğu sahadan çıkarılmış ve o, bundan sonra, yeni bir mezhebin icadile meşgûl olmuştur. Bu mezhebin esası Hristiyen dininden alınmıştır. Şu farkla ki Merkıyon, Ahd-i Atik'in(Tevratın) ilâhî(semavî) olduğuna dair olan kısmı ile Ahd-i Cedid'in(İncilin) bir kısmını inkâr ederek Megi Mezhebine (Dualistliğe) — yani nur ve zulmet gibi iki asla — itikad etmiş ve madamki bu iki asl birbirine zıddırlar ve onların birleşmesi imkân dahilinde değildir. (O halde) nurdan daha aşağı ve zulmetten daha üstün ve bu ikisinin arasında bir âhenk ve ihtilât vasıtası olmuş üçüncü bir asl vardır. Âlem, bu üç aslın biraraya gelmesi neticesinde vücud buldu demiştir. Âlem, Merkıyonun akîdesine göre her biri bir başka manzara arzeden üç tabakaya ayrılmıştır. En yüksek tabaka Rahman olan Allahın Makamı, en alttaki tabaka madde âlemi, orta tabaka ise insanı kendi suretinde maddeden vücuda getiren, şeriat ve adaleti icad eden Yaratıcı Tanrının kudret ve nüfuz sahası olan yeryüzündedir. Merkıyonun yolunu takib edenler — MERKİONİYYE diye tanınırlar — İtalya, Mısır, Şam ve İranda yayılmış ve Merkıyondan uzun müddet sonra bu ülkelerde yaşamışlar - dır. Bu mezhebin akîdelerinin hulâsası için Fihrist s.339; Şehristanî s.195-196; Et-Tenbih ve'l İşraf s.101,127,135; b.Hazm c.1 s.36; Bihar-ul Envar c.2 s.108,109; Eş'arî, Makalât s.333,338 ve Burkitt, Religion of the Manichees s.80-84 e bakınız.

b. DEYSAN (1), SUMENİYYE (2), Barahmanlar, Yahudiler, Hristiyanlar ve Zerdüştîlerin(Müslümanların ıstılahile Mecusîlerin) — mübahase, mücadele ve münazaraları hemen aynı günlerde revaç bulmuştu. Mezheb fırkaları; muhaliflerin akîdelerinin nakz ve reddi, kendi mezheblerinin

(1) b. DEYSAN (154-222 H) Berdesane : Şam filozoflarından biridir. Aslen Part Ailesindendi. Onun ebeveyni İrandan Ruha şehrine (eski Urfa) (Edesse) hicret etmiş. b.Deysan orada doğmuş ve adı, Urfa şehrinden geçen Deysan nehrine izafeten konmuştur. 179 H senesinde Hristiyan dinine girmiş ve bid'at ehline, muhaliflere ve bilhassa Merkıyonun mukallidlerine karşı o dini müdafaa edenlerin en büyüklerinden olmuş. Fakat ondan sonra kendiliğinden Hristiyanların kabulüne mazhar olmayan bir takım fikir ve akîdeler izhar etmiş. Bu yüzden Hristiyanlar onu mürted olarak tanıtmışlardır. b.Deysan şair, astronom ve tarihçi idi. Dualist akîdelere inanıyor ve " ihtiyar ile hayr yapan nurdur. Iztırar ile şer yapan zulmettir. İyilik, hayr, fayda ve güzel koku umumiyetle nurdan; kötülük, kabalık, şer, zarar, kızgınlık ve hiddet tamamile zulmetten geliyor. Nur canlı, bilgili, malûmatlı, muktedir, hassas ve müdrikdir. Hareket ve canlılık ondandır. Zulmet cansız, ölü, cahil, aciz ve hareketsizdir. Amel ve temyiz kabiliyeti yoktur." diyordu. DEYSANİYYE, Horasan ve Çinde ve Fıratın aşağı kısımlarının ayırdığı sahada yani Betayih mıntakasında yayılmıştır. Daha Hicri III üncü asırda Irak-ı Arab'da onlardan yani Deysanîlerden bir topluluk mevcuttu. Onların meşhurlarından biri Ebu Şakir Deysanî'dir. Kendisi İmamiyye fırkasına mensubdu. Şia fırkası mütekellimlerinin büyüklerinden Ebu Muhammed Hişam b. El Hakem (vefatı 199 H) ile aynı asırda yaşamıştı.

Mani mezhebi, b.Deysan ve Merkıyon akîdelerinden çok iktibaslar yapmış. Bu cihetten düşünerek bu iki zatı (yani Merkıyonla b.Deysanı) Mani mezhebinin ilk adımı atanlarından (yani öncülerinden) sayarlar ve her üçünün adını ekseriya birarada zikrederler. Meşhur Maninin mütercim ve kâtibi olmakla töhmetlendirilen Abdullah b. El Mukaffa', bu üç zatın kitablarını ilk defa Arapçaya tercüme etmiş ve Müslümanlar arasında yaymıştır (Muruc-uz-Zeheb c.6 s.923). b.Deysanın akîdeleri ve durumu hakkında ; Fihrist s.338 339; Şehristanî s.194-195; b.Hazm c.1 s.36; b.Cevzî, Telbis-i İblis s.47-48; Kitab-ut Tenbih ve'l İşraf s.130,135; El İntisar s.39-43; Bihar-ul Envar c.2 s.156; Eş'arî, Makalât s.308,332,337, 338,349,350; W.Wright, Syriac Literature 28-30 ve Burkitt, op.cit. 76-79 a bakınız.

(2) SUMENİYYE : Sumen kelimesinden müştakdır. Bu kelime de mezhebin kurucusunun adı veya İslâm dilcilerinden bir kısmının tabirile onların putlarının adıdır. Bidayette Hindistanda ortaya çıkan bu Sumenî mezhebi güya aslen Hindistana ait olan dinlerden,mezheblerden istihrac edilmiştir. Sumeniyye, âlemin eskiliğine ve ruhların tenasuhu fikrine itikad etmiş, nazariye ve istidlâli inkâr etmişlerdi. Eşyayı tanımak için beş hisden başka bir yol yoktur diyorlardı. Bu mezhebden olanlar Çinde, Hindistanda ve Horasanda çoktu. Hicri II inci asırda onların meşhurlarından biri olan Cerir b.Hazım Ezdî Basrada Mu'tezile mezhebinin tanınmış mütekellimi Amr b. Ubeyd (80-144 H) ile münazara yapmıştır (El Egani c.3 s.24). Bu mezhebin akîdeleri için : El Fihrist s.345; Harzemî, Mefatih-ul Ulûm s.25 Mısır tabı; El Fark beyn El Fırak s.346 ve Şerh-i Mekasıd c.1 s.35 e bakınız.

teyid ve müdafaası için risaleler ve kitablar yazmak hususunda bir de-
kika
kika durub dinlenmemişlerdi. Zihinler bu meseleye öyle bir ölçüde te -
veccüh etmişti ki herkes kendi düşünme ve anlama derecesi, nüfuz ve
nüfuz'atı nisbetinde bu mubarezede bir varlık(canlılık) göstermişti. Ha-
life ve devlet erkânından tutunuzda bu gibi meseleleri idrak ve temey-
yüz kuvvetine malik olan san'atkârlar ve işçilere kadar hiç kimse yok-
tu ki yukarıdaki mevzua kendiliğinden alâka göstermiş olmasın.

Muhaliflerin hücumundan veya Muhammedin şeriatını kabûl
eden yahut Müslümanlık taslayan fakat cedlerinin akîdelerini henüz
unutmamış olan ve kendi içlerinde bulunan itikadlarla İslâm dininin
esası arasında bir yol bulmağa çalışan bazı zayıf imanışlı yeni Müslü-
manların fikrî tesirinden İslâm dininin esaslarını korumak için hakikî
Müslümanlara bir taraftan deliller ve nakzedici itirazlarla demir leb-
lebi gibi diş kıran ikna edici cevablar vermek, diğer taraftan parlak
mantıkî sözlerle ve hakikatı gösteren kitablar yazmakla Müslümanların
dalâlete düşmemeleri ve hem de garaz yolunun bid'at ehline ve Müslüman
olmadığı halde öyle görünen yeni Müslümanlara kapanması için İslâm di-
ninin esaslarını tamamile şerh ve açıklamak lâzım geliyordu. Bu müda -
faanın neticelenmesi, bütün İslâm mezheblerinin kendilerine dinî bir
vazife ve bir iman mükellefiyeti olarak bildikleri bir iş haline gel -
mişti. Bununla beraber usûl ve furu'un bir kısmında büyük ihtilâflar
vardı. Fakat hepsi de İslâmiyeti müdafaa ve hilâf ve bid'at ehlinin
delillerini nakz ve reddetmek adı altında ortaya çıkmışlardı. (İlerde)
göreceğimiz veçhile Nevbaht Hanedanı mezkûr münakaşa sahasında İsna'a
Aşere'nin İmamiyye fırkasının öncülerinden sayılır. Bunlar kalem, li -
yakat ve beyanla İslâm dininin esaslarını bu fırkanın mezhebî akîdele-
rine uygun olarak müdafaa ve teyid etmişlerdir. Yine bu devrede İslâm
fırkalarından her birinin mütekellimlerinin rakiblerile bir çok müna -
zara, mübahase ve mücadelelerinden, ıstılahların tetkik ve tamamlanma-

sından ve aykırı olan mevzulardan her birinin usûl ve hududunu tayin ettikten sonra kendi akîdelerini açık olarak tedvin etmişler ve tamamlanmış olan (bu) işi kendilerinden sonra gelecek arkadaşlarına yadigâr bırakmışlardır. (Şimdi) Şia mezhebinin usûlünün tedvin ve takriri hususunda Nevbahtî mütekellimlerinin yerinin ehemmiyeti daha iyi anlaşılıyor. Maalesef, her nekadar bu cemaatin kelâma ait kitablarından bu kitabı yazanın da malûmatı olduğu bir iki kitabdan başka eser zamanımıza gelmemiş isede bu eserler onlardan sonra uzun müddet İmamiyye âlimlerinin ellerinde dolaşmış ve bu grubun bilgi menbaı olmuştur.

İmamiyye âlimlerinden ve Şia mütekellimlerinin büyükle - rinden Şeyh-ut-Taife Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan-ı Tusî (385-460 H), Seyyid Ecell Alem-ul-Huda Eb-ul-Kasım Ali b. Huseyn-i Murtaza (355-436), Şeyh Mufid Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Numan (336-413 H), Eb-ul-Ceyş Muzaffer b. Muhammed Belhî (367 H de vefat etmiş), Eb-ul-Hu - seyn Ali b. Vasîf En-Naşi-yul-Asgar (270-365 H) ve Eb-ul-Hasan Muham - med b. Bişr Susencirdî gibi bir kaç kişi doğrudan doğruya yahud vasıta ile Ebu Sehl İsmail b. Ali Nevbahtî'den (237-311 H) tahsil etmişlerdir. Şeyh Tusî, Seyyid Murtazanın talebesi; Seyyid Murtaza, Şeyh Mufidin talebesi; Şeyh Mufid, Eb-ul-Ceyşin talebesi; Eb-ul-Ceyş, Ebu Sehl İs - mailin talebesi olmuşlardır (1). İmamiyye mezhebinin büyük âlimlerin - den Allâme Hasan b. Yusuf b. Muhattar Hilli (648-726 H) ile akîdelerinin bir çoğunda Şiiliğe yaklaşmış olan Bağdad Mu'tezililerinden ve büyük mütekellim ve ediblerden Abd-ul-Hamid b. Ebi El Hadid (586-655 H), Şeyh Ebu İshak Nevbahtî'nin kelâma ait olan meşhur kitabını yani Ki - tab-ul-Yakut'unu şerh etmiş ve müellifinin fikirlerini genişleterek neşretmişlerdir. Şeyh Sadduk, Kitab-ı Kemaleddin'in bir faslında Ebu Sehl İsmailin Kitab-ut-Tenbih'inden nakil yapmıştı. İbn Ebi El Hadid, Allâme-i Hilli ve Meclisî kendi eserlerinde Nevbaht Oğullarının kelâm

(1) Revzat-ul-Cennat s,31 .

ait olan sözlerile istişhadda bulunuyorlardı.

O münasebetle ki Nevbahtî mütekellimlerinin tercümei hallerinde, onların eserlerinin bir bir sayılmasında ve işaret edilen meselelerde — ki o meselelerin başında İmamiyye fırkasının muhaliflerile bu âlimler arasında tehaddüs eden ihtilâf gelir — çok defa kelâma ait ıstılah ve mevzulara tesadüf olunur. Bu ıstılah ve mevzuları izah et - mekten kendimi alamadım. Bundan dolayı bu fasılda Müslümanlar arasında İlm-i Kelâmın zuhuru tarihinden ve Şia fırkasının ilk mütekellimleri - nin meşhurlarının ahvalinden — onları izah yoluyla — bir kaç kelime ile bahsedelim. Bu mukaddemenin genişletilmesinden maksad yalnız tarihe ait noktaları izahdır. Yoksa başlı başına bir risale mevzuu olan kelâma ait meselelerden bahsetmek değildir ve bu naçiz müellif de bu güç işi başarmağı deruhde edemez. İşte bu sebeble müellif, basiretli okuyucuların bu hususda görecekleri bir hata ve kusurdan dolayı kendisini mazur görmelerini ve (bu noktada) kendi malûmatının noksanlığını ve kifayetsizliğini itiraf eden bu satırları yazanı kötü bir zanla levm etmemelerini rica eder.

* * *

Hazret-i Resul-i Ekrem'in sağlığında İslâm Peygamberinin tam bir iktidar ve nüfuzu, Kur'an'ın dinî hükümleri ve şeriatın yayılması hususundaki Müslümanların şevk ve heyecanı, İslâmiyetin yalnız Arab unsuruna münhasır olması sebeblerile Müslümanlar arasında bahs, niza ve münakaşaya sebeb olan hiç bir ihtilâf ve bu ihtilâf dolayısile Peygamberi muhtelif fırkalardan göstermek gibi haller ortaya çıkmadı. Çünkü Şeriat sahibi bütün müşkülâtı hallediyordu. Onun yüksek prensibine uymak ve itaat etmek her Müslümana vacibdi. Hiç kimsenin bu yüksek prensibi dinlememeğe ve ondan yüzçevirmeğe hakkı yoktu. Fakat İslâm

Peygamberi vefat ettiği zaman daha Onun kefenlenme ve defn işi tamam - lanmadan sahabe ile halk arasında İmamlık yüzünden yani Hazret-i Resû-lün Halefi ve Müslümanların muktedasını tayin hususunda ihtilâf hasıl oldu. Bu imamlık meselesi Büyük Sahabenin gayretile meydana çıktı ve gittikçe ehemmiyet kazanarak Müslümanlar arasındaki ihtilâf sebebleri-nin en büyüğü oldu ve bunu önlemek mümkün olmadı. Yakında bahsedeceği-miz İmamlık meselesinden başka dünya işlerinde ve dinin furu'unda bir kısım ihtilâflar (daha) ortaya çıktı ki onların ortadan kaldırılması Sahabenin kudreti sayesinde kabil oldu. O günlerde bu çeşit ihtilâflar yalnız Kur'an'ın âyetlerile Peygambere ait sünnetlerin yani Hazret-i Resûl'den nakledilen hadîslerin isyişhadile hallediliyordu. O sırada Sahabeden biri Hazret-i Resûl'den bir hadîs naklediyor ve ihtilâfın varid olduğu mevzu hakkında Peygamber'den işittiğini yahut gördüğünü rivayet ediyor; bu suretle başka bir kimse için söz söyleme imkânı kalmıyordu. Çünkü bunun başlıca iki sebebi vardı:

1- Yine o günlerde Müslümanların sadece Arab unsurundan ibaret olması; sonra,onların Arab dilinin inceliklerine ve remzlerine ve Kur'an'ın âhenkli okunmasının tam manasile vakıf olmaları; Arab olma-yan insanların tefekkür tarzı hakkında malûmat sahibi bulunmamaları ve başka memleketlerin medenî insanlarile karışmış olmamaları;

2- Sahabenin; Kur'an'ın birbirine benzeyen âyetlerinin te'vilini ve herkesin kendi fikrine göre tefsirini yasak etmesi;

idi. Bütün Müslümanlar o devirde aynı şekilde düşünüyor-lardı. Henüz dine ait meseleler hususunda şübhe ve tefekkür yolu açıl-mamıştı. Bahusus Müslümanlar cihad açmış, muhalifleri imana getirmeğe ve şehirler zaptetmeğe girişmişlerdi. Bu kabil düşüncelere ve bahisle-re imkân veren huzur ve sükûn da İslâm camiası arasında henüz teessüs etmemişti. İşte bu sebeblerle, meydana gelen ihtilâflar hemen daha çok furuu din, ibadet ve amellerde idi. Aynı zamanda bunların halli Saha -

beye müracaat, Kur'an'ın âyetlerini delil tutmak ve Peygamberin sünnet-
lerini rivayet etmekle kolayca mümkün oluyordu.

Ebubekr'in halife olduğu, Arabistan halkından bir çok toplulukların dininden döndüğü ve Peygamberlik iddia edenlerin ortaya çıktığı sıralarda hakiki Müslümanları mürted halkdan ve İslâm dininin hükümlerine itaat etmeyenlerden ayırmak için evvelâ İman ve İslâmın tam bir tarifine ihtiyaç hissedildi ki bir kimse hangi usûlü gözeterek mü'min ve müslüman ve hangi hataları ve günahları irtikâb etmekle mürted ve kâfirler zümresinden sayılacak. Bu mesele;Üçüncü Halife Osman'dan sadır olan beğenilmeyen bir hadisenin ortaya çıkmasından, Talha, Zübeyr ve Ayşenin Hazret-i Ali b. Ebi Talib'e karşı ayaklanmasından , Haricilerin, Emeviyenin kanunî olmayan hükûmetinin zuhurundan ve onun aykırı hareketlerinden sonra son derecede büyük bir ehemmiyet kesbetti ve Müslümanlar arasında tefrika ve bölünmeğe sebeb oldu.

Osman'ın katlinden ve halkın çoğunun Hazret-i Ali b. Ebi Talib'e biatından sonra Müslümanlar üç fırkaya ayrıldılar:

1- Birinci fırka Emir-ul-Mu'minin Ali'nin velâyetinde kaldı ve o muhterem zatın emir ve yasaklarına itaat etti.

2- Diğer bir fırka tarafsız kalarak kenara çekildi. Bu fırka çok değildi ve bunlar Müslümanlar arasındaki muharebelerde Hazret-i Ali'nin veya muhaliflerinin tarafını tutmağa amade de değillerdi. Kendi sözlerine göre onlar fitneden uzlete çekilmişler ve bundan dolayı da Mu'tezile adını almışlardır. Bu küçük bîtaraf fırkayı onlardan sonra zuhur eden büyük fırka ile karıştırmamalıdır. Sa'd b. Ebi Vakkas, Abdullah b. Ömer-ul-Hattab, Muhammed b. Meslemet-i Ensarî, Usamet b. Zeyd b. Hâris-i Kelbî, Ahnef b. Kays ve daha başkaları bu bîtaraf fırkadandı.

3- Üçüncü fırka Osman'ın kanını diyetini isteyen ve Emir-ul-Mu'minin'e muhalefet etmek üzere kıyam edenlerdir. Osmaniyye diye anılan bu

fırkanın reisliği Talha, Zübeyr ve Ebubekr'in kızı Peygamber'in Karısı olan Ayşede idi. Ali b. Ebi Talib Hazretleri 36 H senesinde vuku bulan Cemel Vak'asında bu cemaatı mağlûb etti. Talha ve Zübeyr öldürüldü. Geri kalan arkadaşlarının da bir kısmı kaçtı. Kaçanlardan bir kısmı Muaviyeye sığındılar. Şam halkile beraber Emir-ul-Mu'minin'e karşı a - yaklandılar. Muaviyeyi de kendi öncüleri olarak ilân ettiler. 37 H senesinde Siffin Muharebesi vaki oldu. Bildiğimiz veçhile bu vak'a iki hakemin hükmü ile nihayet buldu. Hakemlerin kararı ilân edildikten sonra Hazret-i Ali'nin biatında bulunan bir cemaat bu hakemlerin verdiği kararı doğru bulmayarak onun biatından çıktılar ve HAVARİC(HARİCİLER) ünvanile ayaklandılar. 39 H senesinde Nehrevan Vak'asında bir çoğunun öldürülmelerine rağmen onlar kendi akîdelerinden vazgeçmediler ve gün geçtikçe sayılarını arttırdılar. Ehl-i Sünnet ve Cemaat ve Şia fırkası karşısında büyük bir fırka oldular. Bundan sonra bütün Müslümanlara son derecede sıkıntı verdiler. Onların arasında da bir kaç fırka zuhur etti.

Hazret-i Ali b. Ebi Talib'in 40 H senesinde şehid edilmesinden sonra onun İslâm Peygamberinden sonra İmamlığına inanan ve bu hakkı Ali'nin ailesinin nasibi olarak bilen küçük bir Şia fırkasından gayrı bütün Müslümanlar; Talhanın, Zübeyrin ve Ayşenin tâbileri, Müs - lümanların Sevad-ı Azam'ı olan Muaviyenin arkadaşlarile elbirliği ederek MURCİA fırkası adını aldılar. Bu fırka Muaviyenin dalkavuklarını ve onun sofrasının artıklarını yiyenleri, temayüz etmiş kimselerin yani Muaviyenin etrafında toplanmış olan kalabalığın taraftarlarını içine alıyordu. Bunların akîdesine göre : " zahiren imanını ikrar eden bütün ehl-i kıble Mu'mindir. Nasıl taatla küfr zail olmazsa günah ir - tikâb etmekle de imana bir zarar gelmez. Dünyada büyük günah irtikâb eden kimselerin Cennetlik veya Cehennemlik olması hakkında hüküm ver - meğe hiç kimsenin hakkı yoktur. Bu şahısların hükümlerinin Kıyamet gü-

nüne bırakılması ve onların azablarının Haşr gününe tehir edilmesi lâzımdır." . Bu tehire de te'hir etmek manasına İrca' diyorlardı.

İmam hakkında yani Hazret-i Peygamber'in yerine kaim olan kimse hakkında Murcia fırkasının akidesi de şu idi : " Halk tarafından bu makama seçilen bir şahsın söylediğine ve verdiği emre itaat etmek ve onun fermanını da vacib saymak lâzımdır." . Bu makama seçilen kimsenin hata yapacağını kabûl etmiyorlardı. Bu akide tamamile Muavi - yenin ve onun yerine geçenlerin menfaatine idi. İşte bu sebeble Murciaya Beni Umeyye Hükûmetinin fırkası derler. Şia ve Haricîler; Emevilerin beğenilmeyen hareketleri ve Hristiyanların işlere karışması dolayısile onlardan şiddetle nefret ettikleri vakit Murcia, Beni Umeyyenin işlerinin kuvvetlenmesini temin ediyordu. Bu hanedan hali faaliyette olduğu müddetçe bu fırkanın da bir itibarı vardı. Fakat Emevi Devletinin sefrası dürülür dürülmez Murcia'da ehemmiyetini kaybetti ve bu fırkanın Irak kolundan olan EBU HANİFE NUMAN b. SABİT dört ehl-i sünnet mezhebinden biri olan HANEFİ'liği kurdu.

MU'TEZİLE FIRKASI

Beni Umeyye devrinin ortalarında mezheb usûlü ve şübhe izharı ve Kur'an'ın âyetlerinin te'vili hakkındaki düşünce, Arabdan gayrı olan veya Müslümanlardan gayrı ve hariçte bulunan milletlerle haşrolan ve onlardan bazı fikirler ve akideler alan kimselerden (mürekkeb) bir grub tarafından kuvvet buldu. Teveccühe mazhar olan en mühim mevzu kaza, kader, cebir ve ihtiyar meselesi idi. Bu babda ilk görünen şübhe Abdulmelik b. Mervan'ın (65-86 H) Hilâfeti zamanında meydana çıktı. Bu şübheyi izhar eden Ma'bed b. Abdullah-i Cuhenî idi. O, Mucebbire veya Cebriyyenin hilâfına olarak kalktı ve Cebr ehlinin akidesine mu -

kabil olan bir söz ortaya attı.

Mücebbire(fırkası) : " Tanrı kulları, hiç bir fiili yapmağa kadir değil belki mecbur ve tazyik edilmişlerdir. Tanrı, kuldan bir fiil sadır olacağı zaman o fiili ihdas eder. Hayr ve şer fiillerinin insanlara nisbeti ceza ve mükâfatın nisbeti gibidir. Şöyleki: meselâ nehrin aktığını ve değirmenin döndüğünü farzedelim. Mecaz yoluyla insana da bir fiil nisbet edelim." diyorlar ve kendi davalarının isbatı için Kur'an'ın âyetlerinin bir kısmını da bu noktai nazarla te'vil ediyorlardı.

Kendi fikrini Sonbuye adlı bir İranlıdan almış olan Ma'bed-i Cuhenî, hayr ve şer fiillerinin kaza ve kadere nisbetini inkâr etti ve : " İnsan oğulları, kendilerinden bir fiil sadır olmadan evvel tamamile hâkim ve kâdirdirler ve kendi fiillerinde muhtar ve muktedirdirler. Tanrı, kulların fiil ve amellerini bizzat kendilerine bırakmıştır." dedi. Tanrının böyle fiil ve amelleri kullarına bırakmasına, havale etmesine Tefviz deniliyor.

Ma'bed-i Cuhenî'nin tarafterları Kaderiyye adı ile tanınmışlar; fakat ondan sonra Ma'bed'in bu fikrini kabûl eden Mu'tezile bu lâkabı almaktan kaçınmağa çalışmışlardır. Onlar (yani Mu'tezile):" Mademki biz Kaderiyyeyi inkâr edenlerdeniz ve onun Tanrıya nisbetini hata olarak sayıyoruz(biliyoruz) o halde kaza ve kadere itikad eden bizim muhaliflerimizin bu isimle anılmaları lâzımdır. " diyorlardı. Fakat Ceberiye de bu ünvanı kabûl etmek gibi bir mecburiyet duymuyordu. Her iki muhalif fırka bu sıfatla şöhret bulmaktan ciddan bizar idiler. Çünkü Hazret-i Peygamber Kaderiyyeyi lâ'net ederek " Kaderiyye bu ümmetin Mecusudur " (1) buyurmuştu.

Ma'bed-i Cuhenî'yi, Haccac b. Yusuf-i Sakafî'nin sözüne göre 80 H tarihinde Basrada, Abdulmelik b. Mervan'ın sözüne göre ise

(1) Kerecekî, Kenz-ul Fevaid s. 49 .

Şamda katlettiler.

Ma'bed-i Cuheni'den başka Gaylan-ı Dımeşki, Yunus-i Esvari ve Ca'd b. Dirhem gibi bir kaç kişi de bu akideyi izhar ettiler ve bu fikri teyid etmek maksadile Kur'an'ın âyetlerini kendi zanlarına göre te'vil ettiler. Fakat bu çabucak kabûl edilen, hadis ve sünnet sahiblerinin itirazına maruz kalmayan yeni bir şey değildi. İşte bu sebeble daha hayatta bulunan Sahabeden bir kaçı bu fırkadan kaçındılar ve kendi haleflerine de Kaderiyeden olan bir kimseye selâm vermemelerini ve onların cenazelerine namaz kılmamalarını ve o grubun hastalarını ziyarete gitmemelerini tavsiye ettiler (1).

Gaylan-ı Dımeşki'yi Halife Hişam b. Abdulmelik (105 - 125 H) ve Ca'd b. Dirhem'i de Irak ve Horasan Valisi Halid b. Abdullah-il Kasri (126 H senesinde katledildi) katlettirdi. Fakat onların fikirleri halk arasından silinip gitmedi. Bilhassa İranlı asilzadelerden ve Hasan b. Yesar-ı Basri'nin (21-110 H) talebesinden olan Ebu Huzeyfe Vasıl b. Ata (80-131 H), Ma'bed ve Gaylan'ın fikirlerini teyid ve kuvvetlendirmek maksadile ayaklandığı ve İslâm Âleminde büyük bir terakkinin muharriki olduğu vakit onların taraftarları daha çok arttı.

O günlerde Hasan-ı Basri Basrada muallimlik ve va'z ile meşgûldü. Bir çok kimseler onun ilminden ve fesahatinden, dünyanın zemmi ve dünya işlerinden ibret almak lüzûmu hakkındaki vaizlerinden istifade ediyorlardı. Hasan, zühd ve takva vasıtasile Müslümanlardan bir çoğunun iradet ve teveccühünü celbetmişti. Bu günlerde Nafi' b.Ezrak'ın yolunu takib edenlerden mürekkeb Haricîlerden bir fırka, Ezarika adı ile Katari b.-il Fecaat'in kumandasında Beni Umeyye üzerine yürüdüler. Katari, Emir-ul-Mu'minin lâkabile Ezarika Haricîlerini toplamak ve onları Beni Umeyye aleyhine teşvik etmekle meşgûl olarak Ahvazı aldı ve uzun müddet Basra ve Şattı Kârun havalisinde Emevilerin vali -

(1) El Fark beyn El Fırak s. 15 .

lerine saldırdı ve onları dağıttı. Nihayet Haccac b. Yusuf'un Irakeyn Valisi olduğu sıralarda Mahalleb b. Ebi Sufra tarafından hududdan(Irakeyn hududundan) sürülüp çıkarıldı.

Ezarikanın Müslümanlar arasında tevlid ettiği karışıklık sırasında günahkârlar hakkındaki hüküm üzerinde şiddetli ihtilâf ortaya çıktı. Her fırkanın aşağıda izah edeceğimiz gibi bu hususda bir fikri verdı :

1- Ezarika :"İster Müslüman olsun ister olmasın herkes günah işler. Umumiyetle kendisinden büyük veya küçük günah sadır olan kimse müşrikdir. O zaman kendisinin, karılarının ve çocuklarının katli lâzım gelir" diyorlardı.

2- Haricîlerden Sufreyye diye anılan diğer bir grub Ezarikanın günahkârlar hakkındaki hükmünü kabûl ediyorlar fakat onların çocuklarının katlini caiz saymıyorlardı.

3- Haricîlerden Necedat adlı diğer bir fırka : "Eğer bir kimse haram olduğu kabûl edilen ve bütün Müslümanların bu hususda birleştikleri bir günahı irtikâb ederse o kimse müşrik sayılır. Fakat bir kimseden haramiyeti noktasında Müslümanların ittifak etmedikleri bir günah sadır olursa o zaman denilebilir ki bu günahı işleyen kimsenin onun haram olduğu hakkında malûmatı yoktur. Onun hakkında hüküm vermek için kat'i bir delil ve hüccet elde edinceye kadar sabretmek ve işi fıkh âlimlerine bırakmak lâzım gelir." diyordu.

4- Murcia ve onlara tâbi olan âlimlerin çoğu diyorlardı ki : " Büyük günahları işleyeni; Tanrı tarafından gönderilmiş olan Peygamberleri ve semavî kitabları, ilâhî hükümlerin doğruluğunu ikrar ettiği için Mü'min saymak lâzımdır. Fakat büyük günah işlediği için fasık addedilir. Fısk, iman ve İslâmlığa halel getirmez." .

5- Hasan-ı Basrî ve onun taraftarları : büyük günah iş - leyenlerin münafık sayılacaklarını, münafıkın ise derece itibarile kâ-

firliğini açıkça ilân eden bir kimseden daha kötü olduğunu söylüyor - lardı.

Vasıl b. Ata; günahkârların şirk ve küfrüne, imanına ve Müslümanlığına hükmeden bu fırkaların hiç bir fikrini kabûl etmedi ve bu ikisinin ortası olan bir fikir ortaya atıp dedi ki : " Büyük günah işleyenler ne mutlak kâfir ve ne de doğru bir mü'mindir. Belki onların yeri bu iki tabaka halk arasındadır. Çünkü İman iyi hasletler silsilesinden ibarettir. Bu hasletler bir insanda toplanınca onu mü'min sözü ile taltif ederler. Fasık, bu hasletleri kendinde toplayamadığı için o, mü'min adile çağrılamaz. Fakat onda başka iyi hasletler de olduğu ve Tanrının birliğini, Peygamberin de Onun elçisi olduğunu inkâr etmediği için ondaki bu iyi hasletleri inkâr etmek ve ona kâfir demek doğru olmaz. Hakikatte büyük günah işleyenler kâfirlerin ve mü'minlerin safından hariçte ve kenara çekilmişler (yani i'tizal etmişler) dir ve bunların hiç birinden sayılmazlar. Eğerbüyük bir günah işleyen kimse tövbe etmeden dünyadan göçüp giderse ahirette Cehennem ehli zümresinden sayılır. Çünkü öteki dünyada insanlar yalnız iki grubdur. Ya Cehennem yahut da Cennet ehlidirler. Yalnız şu farkla ki günah işleyip tövbe etmeden ölen kimsenin azabı hafif olacak. Onun yeri kâfirlerin yerinden daha yüksekte bulunacak. " .

Vasıl b. Ata'nın akîdesi bu tarihtenberi " İki menzil arasında bir menzile " ve " İ'tizal " adı ile tanınmış ve onun muakkiblerine de Ehl-i İ'tizal veya Mu'tezile demişler. Bu akîde Vasıl b. Ata tarafından ileri sürülünce Hasan-ı Basrî onu dersinden koğdu. Vasil(b. Ata),Hasan-ı Basrî'nin talebesinden birini yani Amr b. Ubeyd b. Bab'ı (80-144 H) — ki o da İran asılzadelerindendi — kendine arkadaş etmeğe ve birbirlerine yardım etmek suretile büyük bir Mu'tezile fırkası kurmağa muvaffak oldu.

Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd; tefviz ve i'tizale ve ka -

derin inkârına dair olan akîdelerinden başka Tevhid, Adl, Va'd ve Vaid hakkında da kendilerine mahsus fikirler izhar ettiler. Onların bu meseleler hakkındaki akîdeleri bütün Mu'tezile tarafından kabûl edilmiş fakat sonraları bu fırka arasında furu'da meydana çıkan ihtilâfler onu bir kaç fırkaya ayırmıştır. Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd'in 5 Usûl adı ile tanınan akîdeleri muhafaza edilmiş ve bu usûle itikad eden kimse Mu'tezilî ünvanını almağa hak kazanmıştır (1). O usûl şudur :

1- Tevhîd : Aziz ve Celil olan Tanrı ne cisimdir ne arazdır ne unsurdur ne cüz'dür ve ne de cevherdir. Belki O cisimlerin , arazların, cüz'ülerin ve cevherlerin hâlikidir. Duygulardan hiç biri ne dünyada ne de ahırette Onu idrak edemez. Hiç bir mekân Onu istiab et - mez. Belki Tanrı ebedîdir. Onun zamanı ve mekânı, sonu ve haddi yoktur. Eşyanın yaratıcısıdır fakat eşya gibi değildir. Ondan başka ne verse muhdes (yani sonradan yaratılmış) dir. (Neoplatonizmin'in Tanrı hakkındaki fikir de aşağı yukarı böyledir. (krs. Weber, felsefe tarihi, s. 98-99.)

2- Adl : Tanrı, şerri ve fesadı sevmez. O bu ikisinden de münezzehdir. Kulların fiillerini yaratmaz; belki insanlar, Tanrı'nın kendilerine vermiş olduğu kudretle emrolundukları veya nehyedildikleri şeyi yapmağa çalışırlar. Tanrı'nın emirleri, kulların nef'ine olan ve Tanrı'nın beğendiği işleri yapmaktır. Tanrı'nın nehyleri ise beğenil - meyen ve kötülük doğuran işleri yapmağı önlemek içindir. Tanrı, kullara kendi iktidarları dışında olan işleri teklif etmez. Yapılmamış olan bir işi de onlardan istemez. Bir fiili hemen yapmağa çalışmak veya ondan sakınmak kudretini Tanrı kendi kullarına vermiştir. Bu kudretin de sahibi Tanrı'dır. Eğer Tanrı isterse bu kudreti alabilir veya bırakabilir. Tanrı insanları kendine taate mecbur kılmağa veya onları mecburiyet yoluyla günahdan alıkoymağa kadirdir. Fakat Onun iradesi, kendi kullarından mihneti kaldırmak ve hercümerc kapısını kapamak değildir. — Tevhîd ve Adl'in tarif ve izahı hakkındaki ısrarından ve bu hususda

---

(1) El İntisar s. 126 .

Tecsim, Teşbih, Mucebbire vesaire taraftarlarile olan münazaresından dolayı Mu'tezile'ye Tevhîd ve Adl Ehli de diyorlar.— .

3- Va'd ve Vaid : Tanrı kendi hükümlerini değiştirmez. Va'd ve Vaidine sadıktır. Büyük günah işleyenleri affetmez; meğerki günah işleyen kul dünyada iken tövbe etmiş olsun.

4- El Menziletu beyne Menzileteyn : Bunun izahı yukarıda geçti (s. 13 de) .

5- Emru Bimaruf ve Nehyun Ez Munker(1)(İyi şeyle emrolunma ve kötü şeyden men edilme) : Her Müslümana — kendi kuvvet ve kudreti nisbetinde — ; ister kâfir ister fasık olsun,Tanrıya isyan yoluna sapan ve Tanrı'nın emr ve nehylerinden kaçınan herkese Tanrı'nın hükümlerini arzetmesi ve onu yaymak hususunda kılıçla veya başka şeylerle cihad etmesi ve bu meselede kâfirle fasık arasında fark gözetmemesi vacibdir (1).

Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd'den sonra onların; Ebu'l Huzeyl Muhammed b. Huzeyl Allâf (131-235 H), Ebu Sehl Bişr b. Mu'temir (210 H de ölmüş), Ebu İshak İbrahim b. Seyyar-ı Nezzam (ölümü 221 le 231 H arası), Sumamet b. Eşres (Harun ve Me'mun muasırlarından), Hişam b. Amr Fuvetî (Me'mun muasırlarından), Ebu'l Huseyn Abdurrehim b. Muhammed Hayyat (H III üncü asrın 2 inci yarısında), Ebu Musa İsa b. Sabih El Murdar (Bişr b. Mu'temir'in muasırlarından), Ebu Muhammed Ca'fer b. Mubeşşir (ölümü 234 H), Ebu'l Fadl Ca'fer b. Harb (ölümü 236 H de) ve Ebu Osman Amr b. Behr-i Cahiz (ölümü 255 H de) gibi talebe ve muakkibleri Mu'tezilenin bu 5 usûlünü açıklayıp genişleterek onların başlıca merkezleri olan Bağdad ve Basrada yaydılar. İlk üstadlarile kendileri arasında büyük ihtilâflar meydana getirmekle beraber yine diğer İslâm fırkaları ve müslüman olmayan muhalifleri karşısında hepsi Mu'tezile adı ile tanındılar. Hepsi de bu 5 esası, onları (yani ilk üs-

(1) Muruc-uz-Zeheb c.6 s.23 .
(1) Kur'an'ı Kerîm'de bir ayetten alınmıştır. Müellif bunu Farsçaya göre yazmıştır. Arabça okunuşu : " Emrun bil ma'ruf ve nehyun anil munker " dir.

tadlarını) bazan Şiaya bazan Ehl-i Sünnete ve Mürciaya yakın gösteren ufak farklarla müdafaa ediyorlardı.

Yezid b. Velid b. Abdulmelik (126 H de), Hılâfeti zamanında, yeni tam Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd'in beş esası ortaya attıkları sırada onların akîdelerini kabûl etti. Mu'tezile onun devrinde hâkim oldu ve onu dindarlık hususunda Beni Umeyye arasında Omer b. Abdulaziz'e bile tercih ettiler. İ'tizal Ehli'nin tarafını tutan ilk Halife Yezid idi. Ondan sonra Abbasîler zamanında Halifelerden bir kaçı da bu yolu takib ettiler.

İ L M - İ   K E L Â M

Abbasî Devletinin Kuruluşundan, Arabdan gayrı milletlerin kitablarının tercümesine karşı olan teveccühten, Yunan mantığına ve felsefesine ait telif eserlerin neşredilmesinden, gayrı müslim milletlerin mezhebe ait sözlerinin intişarından sonra haricî fikirler ve bir nevi düşünüş tarzı ve yeni bir istidlâl Müslümanlar arasında yayıldı. Hattâ Emevîler devrinin sonunda gayrı müslim milletlerle Müslümanların muaşereti ve onlarla olan münazara mübahase neticesinde ortaya çıkan bu mühim âmil bu devrede yavaş yavaş kuvvetlendi ve İslâm fırkalarının birbirile olan muhalefetini evvelkinden daha çok şiddetlendirdi.

Bir taraftan Mani, Merkıyon ve İbn-i Deysanın kitabları, Mehdî'nin Hılâfeti zamanında (158-169 H) halkın elinde dolaşırken Abdulkerim b. Ebi'l Avca', Hammad Acred, Yahya b. Zeyyad ve Muti' b.Eyas gibi Zındıklardan bir kaç kişi Mani, Merkıyon ve Deysan mezheblerinin kuvvetlendirilmesi hakkında bir kaç kitab yazdılar (1). Diğer taraftan Müslümanlardan Yunan felsefesini mütalâa ile uğraşan ve her şeyin aslı

(1) Muruc-uz-Zeheb c.8 s.293 .

ve mebdei hakkında tahkik ve istidlâlde bulunan ve Yüce Tanrının Zat ve sıfatını mevzuubahse karar veren kimseler : " Halkın ayıplamasından, seleflerin sözlerini taklitten ve şeriatı dışından tetkikle iktifa etmekten kurtulmak için bu hususta nazariye ve istidlâl yoluyla ilerlemek ve son derecede akıllı ve parlak fikirli olan filozoflara uymak lâzım gelir." dediler (1).

Umumiyetle İslâm Şeriat hükümleri ya amel ve taate veya itikad ve ma'rifete müteâllliktir. İlk kısma Fer'î yahut Amelî hükümler, ikinci kısma Aslî yahut İ'tikadî hükümler derler. Amelî hükümler ve ibadete bağlı meseleler(Hazret-i Muhammed'in vaizleri) hakkındaki bahs Cüz'i Furu'; Ma'rifet ve İ'tikadlar hakkındaki bahs Cuz'i Usûl sayılıyor. Tevhid ve Ma'rifetten bahseden kimse Usûlî; Şeriat ve Taat hakkında tahkikde bulunan kimse de Furu'î sayılır(2)dı.

Hazret-i Peygamber'in hayatta bulunduğu veya Onun Peygamberliğine yakın olan zamanlarda Şeriat Sahibinden (yani Peygamber'den) doğrudan doğruya malûmat almak imkânı vardı. Bu sıralarda ihtilâflar da azdı. Bir mesele hakkında Sahabeye ve güvenilir kimselere müracaat da kolaydı. Bundan dolayı Müslümanlar Şeriat hükümlerini tedvine, bab ve fasıllara göre tertibe, usûl ve furu'a göre taksime ihtiyaç duymamışlardı. Bununla beraber fikirler arasında ihtilâf baş gösterir göstermez, bid'ate meyledilir edilmez, muhtelif fikirler zahir olur olmaz, çeşit çeşit fetvalar çoğalır çoğalmaz Şeriat hükümlerinin tetkikine, emirlerinin tedvin ve takririne ihtiyaç hissedildi. Görüş ve istidlâl sahibleri hükümlerden çıkarılan neticelerle dinî akîdelerin tahkikindeki büyük gayretlerile usûl ve kanunların temhîdi (yani genişletilmesi), delil ve burhanlarla meselelerin tedvini ve cevab hazırlamak suretile şüphelerin kaldırılması cihetine gittiler. Bu yolla elde edilen ilme FIKH denildi. Onun i'tikadlarla hususiyeti olan kısmı da FIKH-I EKBER

(1) Telbis-i İblis s.52 ve 87 .
(2) Şehristanî s.28 ve Teftazanî, Şerh-i Makasıd s.6 .

ünvanile isimlendirildi. Ekseriyetle Ameliyata FIKH ve fıkhın sıfat ve Tevhîd bahislerile sıkı münasebeti olan İ'tikadiyata da İLM-UT-TEVHİD VES-SIFAT diyorlardı. Bu ikinci ilmin yani İlm-ut-Tevhîd ves-Sıfatın bahisleri " Filân bahis yahut filân hakkında kelâm " diye başladığı için buna da İLM-İ KELÂM adını veriyorlardı. Böyle bir yerde kelâm sözü şerh, beyan ve aklî istidlâl manasınadır (1). Buna ilâve olarak bu yeni ilmin ihtilâf mevzularının en meşhuru Tanrının kelâmının kadîm veya muhdes olduğu hakkındaki bahisdir. Büyük Mütekellimler diyorlardı ki : " Mantık ilmi felsefeyi tahkik hususunda insanın kudretini artırdığı gibi İlm-i Kelâm da Şer'iyyatın tahkiki hususunda ona (yeni insana) kuvvet kudret bahşeder." . Kelâma, Şeriat bahislerinde ve muhaliflери red hususunda başka yerlerden daha çok ihtiyaç hasıl olur. O kadar ki buralarda istidlâl hemen tamamiyle kelâma inhisar eder denebilir. İki söz arasında daha kuvvetli ve kat'î olana mutlak surette kelâm diyorlardı (2).

İlm-i Kelâm, Mehdînin Hılâfet devri ile Me'munun asrı arasındaki fasılada (158 - 218 H) Müslümanlar arasında inkişaf etti. Çünkü Mehdî; Mani, Merkıyon ve İbn-i Deysanın muakkiblerinin sözlerinin yayılmasından sonra mübahese ve mücadele ehline, onların eserlerindeki akîdelerini red hususunda ve o cemaatın şübhelerini nakz için burhanlar ikame etmek ve imanları sarsılan şübhe ve tereddüd içinde bulunan kimseler için hakikatı açıklamalarını emretti(3) . Mu'tezile akîdelerine karşı alâka gösteren Me'mun ise kelâm ehli ile oturup kalktı ve etraftan mücadele ve münazara erbabını huzuruna çağırdı ve insanları mübahase ve mücadele âdabına ve istidlâl san'atını öğrenmeğe teşvik etti (4).

Müelliflerin ıstılahına göre İlm-i Kelâm; Yüce Tanrı'nın

(1) Bu kelimenin bu manada kullanıldığını görmek için Kitab-ul-İntisara müracaat ediniz s. 7.
(2) Şerh-i Mekasıd s.6 .
(3) Murue-uz-Zeheb c.8 s.293 .
(4) Murue-uz-Zeheb c.8 s.301 .

zatından, sıfatından, mümkün olan şeylerin mebde' ve meadından (yani müntehasından) İslâm Kanununa uygun olarak bahseden ilimdir. Bu sonuncu kayd (yani İslâm Kanununa uygun olması şartı) felsefede mevzuubahs olan İlm-i İlâh ile Kelâmın birbirine karışmaması içindir. Bu ilimle uğraşan kimse Mütekellim adını almıştır.

İlm-i Kelâmın; Mutezilî Mütekellimlerile, bilhassa Yunan felsefesine aldananlardan Ebu İshak İbrahim b. Seyyar-ı Nezzam'la başladığını kabûl etmek lâzımdır. İlm-i Kelâmın zuhuru hadîs ve sünnet sahibi olan Fakîhleri Yunan felsefesine karşı şiddetle muhalefet etmeğe teşvik etti ~~ten alıkoy~~du. Bu Fakîhler; Mütekellimlerin mübahaselerinin İslâm di - ninden çıkmağa, şübheye ve ilhada müncer olacağını, işte bu sebeble Kelâmla uğraşmaktan şiddetle sakınmak ve İman işinde de Kur'an'a ve Peygamber'in sünnetine müracaat etmek lâzım geleceğini söylüyorlardı. İmam Şafiî diyordu ki ; " Bir kulun Tanrı'ya şirk koşmaktan gayrı Tanrı'nın yasak ettiği bütün şeyleri irtikâb etmesi İlm-i Kelâma bakmasından daha iyidir. " . Ahmed b. Hanbel de Kelâm âlimlerini zındık kabûl ediyor ve onunla uğraşanların da kurtulacaklarını zannetmiyordu (1).

1- Kelâm Ehlinin muhalifleri yani hadîs ve sünnet sahibleri ; " Nakl suretile babalarımızdan ve seleflerimizden bize intikal eden şey Müslümanları İmana hidayet ve dalâleti defetmek hususunda kâfidir. İ'tikadiyata ait bilginin de kulaktan duyulan delillerle yani bizden evvelkilerin Kur'an'dan ve Peygamber'in hadîslerinden çıkarmış oldukları delillerle bize ulaşmış olması lâzım gelir. " ve ilâveten " Müslümanların icmaı da hüccettir ve ona itaat ve uymak vacibdir. " diyorlardı. Bu cemaatın akîdesine göre ; " Usûl-i Din hakkında ve ondan bahsederken hiç bir suretle akıldan yardım beklemeğe lüzûm yoktur. Çünkü akıl bu meseleleri anlamaktan acizdir. Dinin usûl ve hükümlerini bize intikal ettiği gibi kabûl etmek lâzımdır. Onlardan ne bir zerre

(1) Telbis-i İblis s. 88.

noksan ne de bir zerre fazla kabûl etmelidir. Tanrı'nın sıfatı hakkında onun keyfiyetinden bahsetmek ve Yüce Tanrı'nın Zatını bir şeye benzetmekten çekinmelidir. ". Bütün bu şiddetli yasağa rağmen yine mütekellimlerden bir cemaatin Kur'an'a ait âyetlerin te'vili ve Tanrı'nın sıfat ve Zatının beyanı hakkında istimâl ettikleri kelimelerden Teşbih ve Tecsim kokusu duyuluyordu. Tanrı'yı bir şeye benzeten ve Ona bir cisim atfeden bu fırkalara MUŞEBBİHE ve MUCESSİME adı verilmiştir. Bütün Müslümanların ve görüş ve istidlâl sahiblerinin itirazları; bu muhalif cemaatin " Tanrı'nın kendi sıfatlarından hiç birile kullara benzemediğini, Tanrı'da mevcud olan her sıfatın kullarda aksine olduğunu ve meselâ Tanrı'nın ilim, kudret ve ilâhî iradesile beşerin ilim, kudret ve iradesi arasında tam bir ayrılık bulunduğunu " söylediği noktada karar kılıyordu. Bu Cemaate Ehl-i Tenzîh diyorlar .

2- Hadîs ve sünnet sahiblerinin hilâfına olarak Mu'tezile usûle ait bahislerde aklî istidlâl yolunu açtı ve aklî veya yakînî delilleri i'tikadı bilmek için gerekli saydı. Bu vesile ile sıfatın isbatını Tevhîde muhalefet ünvanile ve kadere i'tikadı da adâlete zıddiyet ünvanile reddetti. Kendi i'tikad ettikleri şeyin usûlünü de nazariye ve istidlâl ile anlattı ve tedvin etti.

3- Naklî ve aklî delil taraftarlarının karşısında zahidler, âbidler ve dünyevî sebeblere tekme vuranlar arasında diğer bir fırka peydaholdu. Bunların yolu Yüce Tanrı'nın Zatını bilmek hususunda batını temizlemek ve nefsi riyazet (1) ve mücahedelerle (2) tezkiye etmekti. Buna sebeb de kalbe gelen hatarat (3) ve vesveselerin (4) kabûlü

---

(1) Riyazet : Nefsanî ahlâkın süslenmesinden ibarettir. Buradaki süslenmeden maksad da nefsin, mizacın gösterişlerinden ve karışıklıklarından boşaltılmasıdır.(Tarifat-ı Curcanî s.50 ve bu kitaba ek olarak Istılahat-ı Futuhat-ı Mekkiye s.117).

(2) Mücahede : Nefsi, bedenin zor amellerile ve her halde heva ve hevesden men etmektir.(Tarifat s.81 ve Istılahat-ı Futuhat-ı Mekkiye s.117).

(3) Hatarat,Hatırat ve Hevatir : Hatre, Hatıra ve Hatır'ın cem'i. Kulun dahlî olmadan kalbe gelen hitablardır. Bu hitab 4 kısımdır.Biri Rabbanî ki hatıraların ilkidir. O hiç bir zaman hata yapmaz;kuvvet,tasallut ve önlenmek imkânsızlığı ile tanınır. İkincisi Melekî-

idi (1). (Yani kalbe hatarat ve vesvese geldiği için kalbin onlardan temizlenmesi lâzım geliyordu.). Keşif Ehli ve Mutasavvıfa diye anılan bu cemaatın akîdesinin hulâsası aşağıdaki 4 esasdan ibarettir :

1- Nefsin riyazeti

2- Mizacın mücahedesi

3- Nefsin fena ahlâkdan men'i

4- Nefsi; elde edilmesi dünyada iyi ad bırakmağa ve ahirette de sevab kazanmağa vesile olan zühd, hilm, sabr ve samimiyet gibi beğenilen iyi ahlâklara teşvik (2).

Başlangıçta Müslümanların çoğu bu usûle riayet ediyorlardı. Çünkü ilk Mutasavvıflar Tanrı'nın ma'rifetinin riyazet, murakabe ve tefekkürle elde edileceğini iddia ediyorlardı. Fakat bundan sonra onlardan, başka sözler zahir olur olmaz ve Hulûl, Vahdet-i Vücûd akîdesi ve Sema'a, raksa vesaireye karşı olan alâka bu fırka arasında kuv - vet bulur bulmaz âlimlerden ve mütekellimlerden bir cemaat onların akîdelerini redde çalıştı ve (bu sebeble) İslâm memleketlerinden bir ço - ğunda mutasavvıflar rencide edildi.

Me'mun ve Mutevekkil'in Hilâfeti günlerinde Mu'tezile, iktidarın ve yükselmelerinin en yüksek derecesine ulaştı. Çünkü bizzat Me'mun İlm-i Kelâma aşina ve mezheb meselelerinde mücadele ve mübahaseyi sevenlerdendi ve Mu'tezile ile de tam bir arkadaşlığı vardı. Müte - kellimleri muhtelif yerlerden Bağdada çağırıyor, i'tikad hakkında mü - nazara ve mübahaseye tutuşturuyordu. Hikmete ait olan Yunan kitablarını

---

dir. Bu da bir kimseye bir hizmeti sona erdirmeği veya bir farzı yerine getirmeği emreder. Bu da İlham adını alır. Üçüncüsü Nefsanî veya Hâcis hatıradır. O da nefsin haz duyduğu bir hitabdır. Dördüncüsü Şeytanîdir. Bu hatıra insana hakka muhalefeti, fuhşu ve günah işlemeği em - reder. (Tarifat s.43 ve Istılahat-ı Sofiyye s.157.).

(4) Vesvese : Sözü işitmeksizin kalbin mefhumunu anladığı mübhem(yani hafî) bir sözdür.(Mecma'ul Bahreyn s.352 .).

(1) Telbis-i İblis s.174; El Fihrist s.183; Mu'cem-ul Udeba c.2 s.279.

(2) Telbis-i İblis s.173; Bağdadda mutasavvıfa neş'esile İlm-i Kelâmla uğraşan ilk kimse Ebu Hamza Muhammed b. İbrahim-i Sofi (ölümü 269 H) dir. (Tarih-i Bağdad c.1 s.393.).

hariçten Bağdada getirtiyor. Mütercimleri onları tercüme ve şerhe teş-vik ediyordu. Kendisi de bir çok günlerini Ebu İshak İbrahim b. Seyyar-ı Nezzam, Ebu'l Huzeyl-i Allâf ve Semamet b. Eşres ve Mu'tezilenin büyük reislerinden olan Ebu Abdullah Ahmed b. Ebi Devad-ı Eyyadî (ölümü 240H) ile geçirirdi. Bu muaşeret neticesinde Mu'tezile fırkasına karşı kalb-den gelen bir alâka duydu ve onların akîdelerinin taraftarı oldu. Fa - kat kendisi bu yolda o kadar büyük bir taassub göstermedi. Belki de onun meyli daha ziyade muhtelif fırkalardan olan mütekellimlerin bir - birlerile mübahesede bulunmalarına ve burhan ve hüccet ikame etmek su-retile kendi akîdelerinin doğruluğunu isbat etmelerine idi ve bizzat o " Ben hasma üstünlüğün kudretle değil hüccetle olmasını severim. Çün - kü kuvvetle elde edilen üstünlüğün hâkimiyet devresi, o kuvvet ortadan kalkar kalkmaz sona erer. Fakat hüccetle olan üstünlüğü hiç bir şey ortadan kaldıramaz (1)." .

Rivayete göre Me'mun, Semamet b. Eşresin tavassutu ile Mu'tezile akîdesini kabûl etmişti (2). Sayılı şair ve mütekellimler ve itibarlı fasihler sırasında bulunan Ahmed b. Ebi Devad'ı kendi yakınla-rından yaptı ve ona Kadılık verdi. Onu o derecede muhterem ve yakın tuttu ki (öleceği vakıt) kardeşi Mu'tasım'a, Ahmed b. Ebi Devadla bü - tün işlerinde müşavere etmesini, ondan başka bir Vezir de seçmemesini vasiyet etti.

Vasıl b. Atanın talebesinden olan Ahmed b. Ebi Devadın Bağdadda Me'munun sarayında olan nüfuzu vebbu Halifenin İ'tizale olan temayülü Hilâfet işlerinin dizginini aşağı yukarı Mu'tezile fırkasının eline bıraktırdı. Mezkûr fırka Kadı Ahmed b. Ebi Devadın kudretinden ve Halifenin temayülünden kendileri hesabına istifade ederek ve (bizzat) onlar vasıtasile ve Devlet Ricalinin elile kendi akîdelerini muhalifle-rine zorla kabûl ettirmek hususunda muvaffak oldular. Bu tertib 218 H senesinden 232 H senesine kadar Mütevekkil hilâfette kalıkça devam etti.

(1) Hatib-i Bağdadî, Tarih-i Bağdad c.10 s.186 .
(2) El Fark beyn-el Fırak s.157 .

KUR'AN'IN HALK OLDUGU AKİDESİ

218 H senesinin Rebiûlevvelinde Me'mun; Ahmed b. Ebi Devad ve diğer Mu'tezilî müşavirlerinin yardımile devlet ricalinin, Kadıları ve Muhaddisleri Mihne dedikleri denemeye tâbi tutmaları ve bu cemaatten Kur'an'ın mahlûk olduğuna inananları kendi işlerinde bırakıp onların şahadetlerini kabûl etmeleri, bu akîdeye muhalif olanların şahadetini kabûlden içtinab etmeleri ve bunların hükümlerini kabûl etmemeleri hususunda bir hüküm çıkardı. Halife ve İbn Ebi Devad bu hükmün teyid ve tenkîzi(yani müdafaası) hususunda kendi hükmü altında bulunan Vilâyetlere müteaddid yazılar yazdılar ve bu hükmün icrası hakkında Hâkimlere bir çok tekidde bulundular.

Muhtelif İslâm fırkalarının Kur'an hakkında birbirlerile çok ihtilâfları vardır. Şöyleki : Onların hepsi Yüce Tanrı'yı mütekellim yani kelâm sıfatile muttasıf biliyorlardı. Kelâmın manası ve onun yeni ve eski oluşu hakkında her birinin kendine mahsus bir fikri vardı.

Hadîs ve sünnet sahibleri, Tanrı Kelâmının kadîm ve eski olduğunu ve mahlûk olmadığını söylüyorlardı. Me'mun, Mu'tasım ve Vasık devrinde hadîs ehlinin İmamı olan İmam Ahmed b. Hanbel-i Mervezî (164-241 H) Mu'tezile ve Şia gibi Tanrı Kelâmının harfler ve seslerden ibaret olduğunu, ifham maksadile birbirlerile birleştiklerini kabûl etmekle beraber bu harfler ve seslerin terkibinin bu şeklile Ezel Âleminde sabit ve Yüce Tanrı'nın Zatı ile kaim olduğunu söylüyor ve bugün Kur'an okuyucularının sesinden işitilen ses ve Kur'an'ın satırlarından hasıl olan rü'yet tamamile Tanrı'nın kadîm olan Kelâmının aynıdır diyordu. Hattâ onun muakkiblerinden bazıları Kur'an'ın nüshalarından her birini

ve hattâ onun cildini ve kılıfını ezelî zannediyorlardı (1). Bizzat İmam Ahmed b. Hanbel de aslında bu mevzudan bahsetmeği iyi görmüyor ; bunu seleflerin karakterine muhalif sayıyor ve kendi tâbilerini de böyle fena konuşmaktan men'ediyordu (2).

Mu'tezile ve Şia bu akîdeyi zayıf buluyor ve diyorlardı ki : " Kelâm, Tanrı'nın fiilidir. Bu cihetle o, kadîm ve ezelî kabûl edilemez. Belki Kur'an mahlûk ve muhdesdir. Tanrı'nın mütekellim olmasının manası da şudur; Tanrı bazı cisimlerde Kelâmı icad ve halkeder.". Mu'tezileden Ebu'l Huseyn-i Hayyat : " Ben, eğer Hazret-i Peygamber Mu'tezile zamanında yaşasaydı Kur'an'ın mahlûk olduğu akîdesini kendi ümmetine sarih bir delille beyan ederdi kanaatındayım." diyordu (3).

Bundan sonra Eş'arî fırkasının zuhuru ile şiddeti artan Tanrı'nın Kelâmı hakkındaki bahis Müslümanlar arasında dedikodu ve mücadele mevzuu olan ilk ve mühim bahislerden biridir. Çünkü bu bahis Yunanların felsefeye dair olan kitablarının intişarından evvel İslâm fırkaları arasında mevzuubahs olmuştur. Esasen filozoflar da ona (yani bu bahse) çok teveccüh etmemişlerdir. Bir cemaatin akîdesine göre İlm-i Kelâmı da bu sebeble bu isimle isimlendirmişlerdir.

Ezelilik akîdesi yani Kur'an'ın ezelî olduğu akîdesi Beni Ümeyyenin son devirlerinde aşağı yukarı umumî bir fikirdi ve kimsenin ona muhalefet etmeğe cesareti yoktu. Bu fikre muhalefet etmek üzere ayaklanan ve Kur'an'ın mahlûk olduğunu izhar eden ilk kimse Ca'd b. Dirhem idi ki bu zat evvelce izah ettiğimiz gibi bu münasebetle Hişam b. Abdulmelikin Hilâfeti (105-125 H) günlerinde katledildi.

Harun-ur-Reşidin Hilâfeti zamanında Mu'tezilenin kuvvet kazanması dolayısile Kur'an'ın mahlûk olduğu hakkındaki akîde tam bir revaç buldu; fakat bu muktedir Halifenin kudret ve taassubu Mu'tezilenin bu kendi fikrini açıkça izhar etmelerine mani oldu. Bilhassa Reşid,

(1) Şerh-i Mekasıd c.2 s.99 .
(2) Telbis-i İblis s.94 .
(3) El İntisar s.160 .

kendisinde bu akîde tezahür eden herkesi işkence ile öldürüyordu.

Me'munun asrında yukarıda söylediğimiz gibi Kur'an'ın mahlûk olduğu hakkındaki akîde açığa vuruldu ve Halife bu akîde sahiblerinin tarafını tuttu. Hattâ hususile bu merhalede şiddet ve taassubla hareket etti. O ve onunla hem fikir olan maiyeti muhalifleri rencide etmek yolunu tuttular ve mihne işini yani şiddet ve zecrle Kadıların, Şahidlerin ve Muhaddislerin akîdelerini tahkik ve deneme usûlünü vaz'ettiler.

Kendi eski akîdesini muhafaza ve Me'munla Mu'tezilenin fikrine muhalefet etmek hususunda hepsinden fazla ileri giden İmam Ahmed b. Hanbel'di (1). O, Me'munun maiyetinin işkencelerine rağmen bu akîdeyi (yani Kur'an'ın mahlûk olduğu akîdesini) kabûl etmedi. Nihayet onu zincire vurarak Şamda bulunan Me'munun yanına gönderdiler. Fakat İmam Ahmed b. Hanbel Me'munun huzuruna ulaşmadan — yolda — Halifenin ölüm haberini işitti ve Me'munun Memurları İmamı Bağdada döndürdüler.

Me'munun kardeşi Mu'tasımın Hilâfeti (218-227 H) devrinde de Kur'an hakkındaki akîde hususunda eski yol takib edildi ve bu devrede Kadı-yul Kudat makamına ulaşan Ahmed b. Ebi Devad bu yolda kendi kudretini daha fazla kullandı ve mihne usûlünü takib etme bu Halifenin zamanında Me'munun devrinden daha fazla üstün tutuldu. O derecede ki Mu'tasım, kendi akîdesini muhafaza eden ve bu hususda ileri giden (yani eskiden olduğu gibi ileri gitmekte devam eden) İmam Ahmed b. Hanbel'i 219 H senesinde 3 gün bir cemiyetin huzurunda kendi fikrini terketmeğe mecbur etti ve muhaliflerle münazaraya, sual ve cevaba zorladı. Akîdesini terk etmediğini görünce onu kırbaçla dövmelerini emretti. Halifenin maiyeti İmam Hanbele 36 kırbaç vurdular. Bu işte o kadar merhametsizce şiddet gösterdiler ki zavallı İmam Ahmed b. Hanbel kendinden geçmiş vaziyette düştü ve vücudunun derisi kabardı. Sonra

(1) Bu ileri gitme ve Merv âlimlerinden 4 kişinin azâbı hakkında fazla izahat için Tarih-i Bağdad c.5 s.177 ye müracaat ediniz.

Halife, Hanbelî fırkasının ve diğer muhaliflerin heyecan ve toplanma - sından korktuğu için onu hapsetmelerini emretti.

Mu'tasımın oğlu Vasık'ın Hılâfeti (227-232 H) zamanında da yine Me'munun ve Mu'tasımın yolu takib edildi. Me'mun gibi; Hakîm - ler, Mu'tezile, Mubahase ve Mücadele Ehli ile oturup kalkan ve Hasları arasında Mu'tezilenin büyük reislerinden Ahmed b. Ebi Devad ve Ca'fer b. Harb-i Hemedanî (ölümü 236 H) gibi şahsiyetler bulunan Vasık, halkın dinî akîdelerini teftiş ve mihneyi devam ettirmekle meşgûl oldu. Bu se-beble halkın çoğunu kendinden soğuttu ve onların ta'n ve lâ'netine ma-ruz kaldı. Onun adamları bu mesleği tayyetmek hususunda o kadar taassub gösterdiler ki 231 H senesinde Halifenin Memurları Müslüman esirlerini Rumlara fidye vermek suretile kurtarıyorlardı. Kadı-yul-Kudat Ahmed b. Ebi Devad tarafından esirlerin akîdelerini sormak için Rum serhaddine bir müfettiş gönderildi. Bu müfettiş, Kur'an'ın mahlûk olduğuna ve Yü-ce Tanrı'dan rü'yeti nefy'e itikad edenleri Rumların elinden kurtarı - yor ve onlara iltifatta bulunuyordu. Bunun aksine bu akîdeyi ikrar et-meyen kimseleri de yine esirlikte bırakıyordu. Bu imtihanda Müslüman - lardan bir cemaat Kadı-yul-Kudatın müfettişinin teklifini kabûl etmedi ve Hristiyan memleketlerinde kaldı (1).

232 H senesinde Mütevekkil Hılâfet makamına oturunca Me'mun, Mu'tasım ve Vasıkın tuttuğu yola muhalefet etti. Mücadele ve münazerayı durdurdu. Onların aksine olarak Hadîs ve Sünnet Erbabının mesleğini taklid ve onların yolunu tuttu. İmam Ahmed b. Hanbele saygı gösterdi ve onu kendine müşavir yaptı ve mihnet devresi de bu suretle sona erdi.

Mütevekkilin zamanından sonra Mu'tezilenin kudreti azal-mağa başladı. Çünkü bir taraftan hadîs ve sünnet sahibleri yeniden kuvvet buldular ve fikirle kendi akîdelerini müdafaaya, Mu'tezilenin fikir ve sözlerini redde koyuldular. Diğer taraftan Şia fırkası mukte-

(1) Et-Tenbih ve'l-İşraf s.191 .

dir mütekellimlerden bir kaçının zuhuru dolayısile Mu'tezileye muhalefete ve onların akîdelerinden bazılarını nakza kalkıştılar ve bu fırkayı tedricen ilk kuvvet ve itibarından düşürdüler.

Başlangıçta İlm-i Kelâm, Mu'tezile ve Şianın işinin ilerlemesine vesile idi. Hadîs ve Sünnet Ehlinin de ona karşı tam bir inat ve muhalefeti vardı. Azar azar bütün Müslümanların teveccühüne mazhar oldu. Bu son fırka da muhaliflerin itirazlarının reddi için Kelâma ait delillerden başka çareleri olmadığını ve muhaliflerinin ancak bu delillerle susturulacağını gördüler. (Bunun üzerine) muhaliflerinin tekellüm ve istidlâl yolunu tuttular. Kelâma ait delillerden, bidayette hadîs ve sünnet sahibleri tarafından yalnız kendi akîdelerinin usûlünü müdafaa etmek ünvanı altında yardım isteniyordu. Bu eski fırkanın mezhebî esaslarının değiştirilmesinin başka kolaylığı yoktu. Fakat Hicrî IV üncü asrın başlarında hadîs ve sünnet âlimlerinin çoğu kendi akîdelerinin izah ve isbatı hususunda Kelâmı da kabûl ettiler. Bu hadise, Ebu Ali Muhammed b. Abdulvahhab-ı Cubbaî (235-303 H) ve onun oğlu Ebu Haşim Abdusselâm -ı Cubbaî (ölümü 321 H), Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed Kâ'bi-i Belhî (ölümü 319 H) ve Ebu Bekr Ahmed b. Aliy b. Ihşid (1) (270-326 H) gibi Mu'tezile reislerinin büyüklerinden bir kaç kişinin kendi akîdelerini Basra ve Bağdadda yaymakla meşgûl oldukları ve her birinin de etrafında bir çok şakirdlerin toplandığı bir sırada oldu.

Ebu Ali Cubbaînin şakirdlerinden biri olan Ebu'l-Hasan Aliy-i Eş'arî (260-324 H), uzun müddet üstadının dersinde Mu'tezile akîdelerini takib ettikten sonra üstadının bazı fikirlerine itiraz

---

(1) Ebu Bekr Ahmed b. Aliy b. Bigour veya İcver veya Ma'cur(İbn Hazm c. 4 s.203 ve El Fihrist s.173) b. Ihşid (veya Ihşad) Mu'tezile fırkasının en meşhur mütekellim, müellif ve salihlerindendir ve O, Mu'tezile Başkanlığının kendilerile nihayet bulduğu 3 kişiden biridir. Bu üç zattan sonra bu fırka arasında tefrika oldu. (Yukarıda bu Mu'tezile fırkası reisliğinin kendilerile nihayet bulduğu söylenen) üç zattan ikisi de Ebu Haşim-i Cubbaî ile Ebu'l-Kasım-ı Kâ'bi-i Belhî'den ibarettir.(Ebu Bekr b. Ihşidin tercüme-i hali , akîdeleri ve eserleri için İbn-i Hazm-ı Zâhirînin Kitab-ul-Fısal c.4 s.203; El Fihrist s.173 ve Hatib-i Bağdadînin Tarih-i Bağdad c.4 s.309 a müracaat ediniz.).

edip ondan ayrıldı ve açıkça i'tizale tövbe etti. İmam Şafiînin ahkâmını kabûl ederek furu' babında seleflerinin nehylerile beraber Kelâma ait delilleri i'tikadiyatı tahkik hususunda kullandı ve onun usûlünü (yani İlm-i Kelâmı) Ehl-i Sünnetin akîdelerine uydurdu ve bu son fırka arasında İlm-i Kelâmın vazıı ve naşiri oldu.

Kendi üstadına muhalefete kalkışan Ebu'l-Hasen-i Eş'arî kendi akîdelerinin usûlünü tedvin ettikten sonra Mu'tezile ile münazara ve onların sözlerini reddetmek için mücahedeye girişti. Kelâmda iktidar sahibi, Hadîs ve Sünnette de tam bir vukufu olduğu için bu mübareze meydanında tamamiyle muvaffak oldu. Bir taraftan o ve onun talebesi diğer taraftan da ilerde göreceğimiz veçhile Şia Mütekellimleri Mu'tezileyi ortalarına aldılar ve aşağı yukarı onlara bu mevzuda ağız açtırmadılar. Nitekim Ebu Ali, Ebu Haşim-i Cubbaî ve Ebu'l-Kasım-ı Belhîden sonra onların arasından münazara ve mübahase ehli olan ve Eş'arî - yenin karşısında ilmî kudretini gösteren tanınmış iki üç kişiden başka kimse çıkmadı. Mu'tezilenin itibar devresinin sonu, Ebu Haşim-i Cubbaînin talebesinden Âl-i Buveyh'in Veziri olan Sahib Ebu'l-Kasım İsmail b. Abbad (326-385 H)ın nüfuz sahibi olduğu ve reisliğinde bulunduğu ve Deyalemeyi Halifelere ve Ehl-i Sünnete düşmanlığa teşvik ettiği gün - lerdedir.

Bu son devre Mu'tezilesinin itibarlı kimseleri Kadı-yul-Kudat Ebu'l-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed Esed Âbâdî-i Hemedanî (Hicrî IV üncü asrın 2 inci yarısında), Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ali Basrî (ölümü 436 H) ve edib ve kâtiblerin büyüklerinden olan Ebu Ubeydullah Muhammed b. İmran-ı Merzbani-i Horasanî (297-384 H) den ibarettir. Bu sonuncusunun akîdesi Şia akîdesine yakındı ve eski İranlıların destanları ve Adl ve Tevhîd Ehli (Mu'tezile) ve onların meclislerinden bir kısmı hakkında takriben 1000 sahife tutan El Evail adlı bir kitabı var - dır (1).

---

(1) El Fihrist s.132-134 ve Tarih-i Bağdad c.3 s.135-136 .

İ'tizal akîdesinin, Moğolların İslâm ülkelerini istilâsına ve Hicrî VII inci asrın ortalarına kadar daha muakkibleri bulunmasına ve büyük Allâme Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Omer-i Zemahşerî (497 - 538 H) ile meşhur edib ve müverrih ve Nehc-ul-Belâğa'nın şarihi olan Abdulhamid b. Ebi'l-Hadîd (586 - 655 H) in Hicrî VI inci ve VII inci asırlarda henüz bu mezhebe tâbî olmalarına rağmen bu mezheb yavaş yavaş ortadan kayboldu. Bugün hemen hemen ondan bir eser kalmamıştır.